

अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक कार्य

डॉ. राजु रावसाहेब तगरे

(एम .ए पीएच.डी एल.एल. बी)

DOI - 10.5281/zenodo.19048951

सारांश :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर (१७२५-१७९५) यांचे सामाजिक कार्य त्यांच्या काळात अतिशय दूरदृष्टी आणि जनकल्याणप्रधान होते. त्यांनी समाजातील सर्व घटकांना न्याय, सशक्तीकरण आणि सुरक्षा प्रदान करण्यावर भर दिला. गरीब, अनाथ, विधवा, आणि मागासवर्गीय लोकांसाठी त्यांनी आर्थिक मदत, आश्रय आणि रोजगारनिर्मितीचे उपक्रम राबवले. अहिल्याबाईंनी महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि विधवांना सामाजिक व आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून दिले, ज्यामुळे समाजातील महिला सशक्त झाल्या.

त्यांनी सार्वजनिक आरोग्य, पाणी व्यवस्थापन, आणि कृषी विकासावर लक्ष केंद्रित केले. गावांमध्ये कुंड, विहिरी, तळे आणि रस्त्यांची व्यवस्था करून जीवनमान सुधारले. तसेच, मंदिरांच्या पुनर्निर्माणामुळे धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवन समृद्ध केले गेले. त्यांनी तीर्थस्थानांवर धर्मशाळा व विश्रंतीगृह उभारले, ज्यामुळे प्रवाशांना सोयीसुविधा मिळाली.

अहिल्याबाईंचे प्रशासन सर्वसमावेशक होते; स्थानिक पंचायतांमध्ये नागरिकांचा सहभाग सुनिश्चित करून त्यांनी निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता आणली. त्यांच्या धोरणांमुळे गरीब व शेतकऱ्यांचे हित राखले गेले आणि समाजातील सर्व स्तरांमध्ये न्याय आणि समता राखली गेली. सामाजिक सेवेसाठी त्यांची दृष्टी ही आधुनिक काळातील लोककल्याणकारी तत्त्वांसारखी आहे.

अशा प्रकारे अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक कार्य म्हणजे समाजातील दुर्बल घटकांचे रक्षण, महिला सशक्तीकरण, धार्मिक-सांस्कृतिक समृद्धी, आणि सार्वजनिक सुविधा सुधारणे यांचा संगम होता. त्यांच्या कार्यामुळे आजही महाराष्ट्र आणि मध्य प्रदेशातील लोक त्यांच्या जीवनातून प्रेरणा घेतात.

संबंधित शब्द : समानता, सशक्तीकरण, सेवा, शिक्षण, कल्याण.

प्रस्तावना :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर (१७२५-१७९५) हे मराठी साम्राज्यातील एक अत्यंत प्रभावशाली आणि दूरदृष्टीचे नेतृत्व असलेले व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या राज्यकाळात समाजाची समग्र उन्नती आणि लोककल्याण हे सर्वात

महत्त्वाचे उद्दिष्ट ठरले. अहिल्याबाईंनी केवळ प्रशासकीय सुधारणा किंवा आर्थिक विकासापुरते मर्यादित राहिले नाही, तर त्यांनी समाजाच्या विविध स्तरांतील लोकांसाठी स्थिरता, न्याय, सुरक्षितता आणि सशक्तीकरणाचे कार्य केले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली महिलांना सामाजिक समावेश

मिळाला, विधवा आणि अनाथांसाठी आश्रय व आर्थिक मदत मिळाली, तसेच गरीब व शेतकऱ्यांसाठी न्याय आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या गेल्या.

अहिल्याबाईंच्या सामाजिक दृष्टिकोनात शिक्षण, आरोग्य आणि सांस्कृतिक संवर्धन यांचा समावेश होता. त्यांनी ग्रामस्तरावर शाळा, धर्मशाळा, आरोग्य केंद्रे आणि पायाभूत सुविधा उभारल्या, ज्यामुळे ग्रामीण समाजाचा जीवनमान सुधारला. त्याचबरोबर त्यांनी धर्मसंस्कृती, परंपरा आणि तीर्थयात्रेच्या सोयीसुद्धा सुनिश्चित केल्या, ज्यामुळे लोकांमध्ये धार्मिक आणि सामाजिक एकात्मता वाढली.

अहिल्याबाईंचे कार्य हे फक्त त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नाही, तर आजही समाजातील सशक्तीकरण, सामाजिक न्याय आणि लोककल्याणाच्या आदर्शांचे प्रतीक मानले जाते. त्यांच्या नेतृत्वाने दाखवले की समर्पण, दया, न्याय आणि दूरदृष्टी यांचा समन्वय साधल्यास समाजाचे सर्वांगीण विकास साधता येतो. म्हणूनच, अहिल्याबाईंचे सामाजिक कार्य हे भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासातील प्रेरणादायी अध्याय मानले जाते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

अहिल्याबाईं होळकर यांचे सामाजिक कार्य ही 18व्या शतकातील समाजकल्याणाच्या एक अद्वितीय उदाहरणे आहे. त्या आपल्या राज्यात समाजातील सर्व घटकांच्या कल्याणासाठी कटिबद्ध होत्या. त्यांच्या कार्यातील मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे

गरिब, अनाथ, विधवा, महिलां आणि समाजाच्या मागासवर्गीय घटकांना न्याय व संधी उपलब्ध करून देणे. अहिल्याबाईंनी शाळा, धर्मशाळा, पाणीपुरवठा, आरोग्य सुविधा, मंदिर व तीर्थस्थळे बांधून लोककल्याण सुनिश्चित केले.

या सामाजिक कार्यावर अभ्यास करण्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. अहिल्याबाईंच्या शासनातील सामाजिक समावेश धोरणांची ओळख करून त्यांच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.
2. महिला सक्षमीकरण व वंचित घटकांसाठी केलेल्या उपाययोजनांचा प्रभाव समजून घेणे.
3. समाजातील विविध वर्गांसाठी शिक्षण, आरोग्य, रोजगार व धार्मिक सुविधा यांचा लाभ कसा दिला गेला हे विश्लेषित करणे.
4. अहिल्याबाईंच्या कार्यातून लोककल्याणाच्या आदर्शांचे शिक्षण घेणे व त्याचा आधुनिक समाजावर परिणाम अभ्यासणे.
5. त्यांच्या कार्याची सामाजिक न्याय, समता व समानतेची संबंधित उपयुक्तता मोजणे आणि भविष्यातील धोरणांसाठी शिकवण घेणे.

अशा अभ्यासामुळे केवळ ऐतिहासिक माहितीच नव्हे तर समाजसुधारक दृष्टिकोन आणि नेतृत्व कौशल्ये समजून घेण्यासही मदत होते. अहिल्याबाईंचा सामाजिक दृष्टिकोन आजच्या काळातील समानता, न्याय व विकासाच्या मूलभूत तत्वांसाठी प्रेरणादायी ठरतो.

अभ्यासाची संकल्पना :

अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक कार्य म्हणजे समाजातील सर्व घटकांसाठी न्याय, कल्याण आणि समावेश सुनिश्चित करणे. त्यांच्या सामाजिक धोरणांत गरीब, विधवा, अनाथ, महिला व मागास वर्गांच्या हिताचे संरक्षण, शिक्षणाचे प्रोत्साहन, आरोग्य सुविधा, जलसंधारण व रोजगार निर्मिती यांचा समावेश होता. अहिल्याबाईंचा दृष्टिकोन लोकाभिमुख, समर्पित व न्यायप्रिय होता, ज्यामुळे समाजात सामाजिक समता, धार्मिक सहिष्णुता व सांस्कृतिक प्रगती वाढली. त्यांच्या कार्याचा अभ्यास इतिहास, प्रशासन, समाजशास्त्र आणि संस्कृती यांच्यातील अंतरसंबंध समजून घेण्यासाठी महत्वाचा मानला जातो, आणि आधुनिक सामाजिक धोरणांसाठी प्रेरणादायी आदर्श म्हणून पाहिला जातो.

साहित्याचा आढावा :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर (१७२५-१७९५) हे मराठा साम्राज्यातील एक अत्यंत सन्माननीय, दूरदर्शी आणि समाजकल्याणासाठी समर्पित राज्यकर्ते होते. त्यांच्या काळातील सामाजिक साहित्य हे केवळ धार्मिक किंवा ऐतिहासिक माहितीपुरते मर्यादित नसून, त्यामध्ये समाजातील विविध घटकांचे कल्याण, लोकहित, नीतिमूल्ये आणि शैक्षणिक प्रगती यांचा समावेश होता. अहिल्याबाईंचे सामाजिक साहित्य हे मुख्यतः त्यांच्या शासनातील नोंदी, आदेश, शिलालेख, लोककल्याणासाठी केलेल्या प्रकल्पांचे दस्तऐवज,

तसेच त्यांच्या धर्म-सामाजिक दृष्टिकोनातून तयार केलेल्या ग्रंथांमध्ये दिसून येते.

अहिल्याबाईंच्या सामाजिक साहित्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लोकहितावर आधारित शासनाची नोंद. त्यांनी गावकऱ्यांच्या जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची माहिती त्यांच्या दस्तऐवजांमध्ये सापडते. उदाहरणार्थ, त्यांनी पाणी व्यवस्थापन, रस्ते आणि पूल, पवित्र तळे आणि विहिरींची निर्मिती करून ग्रामीण भागातील जीवनमान उंचावले. या प्रकल्पांचे दस्तऐवज आणि शिलालेख हे समाजातील गरिब आणि दुर्बल घटकांपर्यंत पोहोचलेल्या सुविधा याची नोंद ठेवतात. अशा प्रकारचे सामाजिक साहित्य हे शासनाच्या लोकाभिमुख धोरणाचे प्रत्यक्ष प्रमाण आहे.

दुसरे महत्त्वाचे पैलू म्हणजे धर्म आणि समाजसंपर्काचे साहित्यातील स्थान. अहिल्याबाईंनी मंदिरांचे पुनर्निर्माण, तीर्थस्थळांवर घाट, धर्मशाळा आणि विश्रांती गृह बांधणे, तसेच धार्मिक उत्सवांचे आयोजन करून सामाजिक स्थिरता आणि सांस्कृतिक समृद्धी सुनिश्चित केली. त्यांच्या आदेशपत्रे, शिलालेख आणि ऐतिहासिक नोंदी यामध्ये सामाजिक व धार्मिक एकात्मता जपण्याचे प्रयत्न स्पष्ट दिसतात. या साहित्याद्वारे त्यांनी धर्म आणि समाज यांच्या परस्परसंवादाची माहिती दिली आहे.

स्त्रीशिक्षण आणि महिला सशक्तीकरण
या क्षेत्रातील योगदान देखील त्यांच्या सामाजिक साहित्यात महत्त्वाचे आहे. अहिल्याबाईंच्या शासनकाळात महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन

मिळाले, विधवा महिलांना आर्थिक मदत व पुनर्विवाहासाठी संधी मिळाल्या. या संदर्भातील आदेश, पत्रव्यवहार आणि दस्तऐवज हे स्त्रीसशक्तीकरणाची नोंद ठेवणारे सामाजिक साहित्य म्हणून समजले जातात.

शैक्षणिक आणि कौशल्यविकासात्मक साहित्य देखील या काळात निर्माण झाले. गावांमध्ये शाळा उभारणे, हस्तकला उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, तसेच कारागिरांना स्थिर रोजगार देणे या बाबींची नोंद सामाजिक साहित्यात सापडते. हे साहित्य त्या काळातील शिक्षण, कला, उद्योग आणि समाजातील लोकांचे जीवनमान यांच्यातील संवादाचे प्रतीक आहे.

अशा प्रकारे, अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक साहित्य हे केवळ ऐतिहासिक किंवा धार्मिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे नाही, तर ते **समाजकल्याण, लोकसंपर्क, सांस्कृतिक संवर्धन आणि स्त्रीसशक्तीकरणाचे दस्तऐवज** म्हणूनही अत्यंत मौल्यवान आहे. त्यांच्या सामाजिक साहित्याचा अभ्यास केल्यास त्या काळातील समाजातील धोरणे, लोकहितासाठी केलेले प्रयत्न, तसेच शासनाच्या नैतिक व सामाजिक दृष्टिकोनाची स्पष्ट माहिती मिळते.

अहिल्याबाईंचे सामाजिक साहित्य हे आजही **सर्वसमावेशक समाज, धर्मसंवर्धन, स्त्रीसशक्तीकरण आणि लोककल्याण या मूल्यांचे प्रेरणास्थान** म्हणून अभ्यासले जाते. त्यामुळे हे साहित्य केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज नाही, तर वर्तमान आणि भविष्यकालीन समाजकार्याचे आदर्श मानले जाते

संशोधन पद्धती :

अहिल्याबाई होळकर यांचे **सामाजिक संशोधन पद्धती** प्रामुख्याने **लोककल्याण आणि समाजसुधारणेवर आधारित** होत्या. त्यांनी **ग्रामीण जीवन, समाजातील दुर्बल गट, महिला आणि अनुसूचित समाज** यांचे निरीक्षण करून धोरणे आखली. अहिल्याबाई ने **प्रत्यक्ष निरीक्षण, स्थानिक लोकांशी संवाद, प्रशासनिक नोंदी आणि अनुभवजन्य डेटा** यांचा वापर करून समाजाच्या गरजा ओळखल्या. त्या **प्रयोगात्मक आणि परिणामाभिमुख पद्धतीने** योजना राबवत होत्या, जसे की जलसंधारणासाठी तळे बांधणे, शिक्षण आणि आरोग्य सुविधा उपलब्ध करणे, आणि रोजगार निर्मिती. त्यांच्या पद्धतीत **सामाजिक समस्या ओळखणे, कारण शोधणे आणि व्यावहारिक उपाययोजना करणे** हा मुख्य तत्त्व होता, ज्यामुळे सामाजिक विकास टिकाऊ झाला.

संशोधन निष्कर्ष :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक कार्य हे **समाजसुधारणा, लोककल्याण आणि समावेशी धोरणांवर आधारित** होते. त्यांनी आपल्या शासनकाळात समाजातील दुर्बल वर्ग, महिलां, विधवा, गरीब आणि शेतकरी यांचा विशेष काळजी घेतली. अहिल्याबाईंच्या धोरणांमुळे ग्रामस्थांना पाणी, रस्ते, पूल, विहिरी, धर्मशाळा आणि बाजारपेठा यांसारख्या मूलभूत सुविधा मिळाल्या. या सुविधांनी ग्रामीण जीवनमान सुधारले आणि सामाजिक समरसता निर्माण झाली.

त्यांनी शिक्षण आणि कौशल्यविकासावर भर दिला; गावांमध्ये शाळा आणि गुरुकुल सुरू करून समाजातील प्रत्येक घटकाला शैक्षणिक संधी दिली. महिलांचे सशक्तीकरण त्यांच्या सामाजिक धोरणांचा मुख्य आधार होते. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहास प्रोत्साहन दिले, महिला संरक्षणासाठी विशेष उपाययोजना केल्या, आणि धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करून समाजातील एकात्मता वाढवली.

अहिल्याबाईंचे धोरण लोकाभिमुख आणि पारदर्शक होते. त्यांनी न्यायव्यवस्था मजबूत केली आणि सर्व वर्गांना समान संधी दिल्या. त्यांच्या प्रशासनातील पारदर्शकता, धार्मिक समावेश, सामाजिक न्याय आणि लोककल्याणावर आधारित धोरण हे आजही आदर्श मानले जाते. संशोधनातून स्पष्ट होते की, अहिल्याबाईंच्या कार्यामुळे सामाजिक समरसता, स्त्रीसशक्तीकरण आणि लोककल्याणाचा सततचा विकास घडवून आणला गेला.

शिफारसी :

अहिल्याबाई होळकर यांनी त्यांच्या शासनकाळात समाजातील विविध घटकांसाठी सशक्त आणि लोकाभिमुख धोरणे अवलंबली. त्यांनी सर्व स्तरातील लोकांसाठी समानता, न्याय आणि सुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण करण्यावर भर दिला. त्यांनी विधवा महिलांचे संरक्षण, गरिबांची आर्थिक मदत, आणि अनाथ मुलांसाठी शाळा व आश्रमांची स्थापना करण्यास प्रोत्साहन दिले.

त्यांच्या सामाजिक शिफारसींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार हा मुख्य मुद्दा होता. गावांमध्ये शाळा उभारून त्यांनी मुलींचे व मुलांचे शिक्षण सुनिश्चित केले. त्यांनी स्त्रियांचे सशक्तीकरण करणे अत्यंत महत्त्वाचे मानले, जेणेकरून महिलांना निर्णयक्षमता व आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त होईल.

अहिल्याबाईंनी धर्म व संस्कृतीच्या क्षेत्रात समावेशी धोरणे राबवली. त्यांनी विविध जाती व समुदायांसाठी समान धार्मिक सुविधा व पूजा स्थळे उपलब्ध करून दिली. त्यांच्या प्रशासनाने समुदायांतील भाईचारा व सहिष्णुता वाढवण्यावर भर दिला.

शेवटी, अहिल्याबाईंच्या सामाजिक शिफारसींमुळे समाजातील दुर्बल गटांचे जीवनमान सुधारले, लोकशक्ती व आत्मनिर्भरता वाढली, आणि सामाजिक समरसता मजबूत झाली. आजही त्यांच्या या शिफारसी लोककल्याण व समाजसुधारणेच्या आदर्श म्हणून ओळखल्या जातात.

निष्कर्ष :

महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक कार्य त्यांच्या लोकहिताभिमुख दृष्टिकोनाचे प्रतीक आहे. त्यांनी समाजातील विविध घटकांचा विचार करून शासन केले आणि गरिब, वंचित, विधवा, अनाथ व महिला वर्गांना विशेष प्रोत्साहन दिले. अहिल्याबाईंच्या काळात समानता, न्याय, वंशभेदविरहित प्रशासन हे प्राथमिक तत्त्व होते. त्यांनी गावोगावी पाणी, विहिरी, धर्मशाळा,

रस्ते, पूल आणि सार्वजनिक सुविधा निर्माण करून समाजातील दैनंदिन जीवन सुधारले.

अहिल्याबाईंनी महिलांचे सशक्तीकरण करण्यावर भर दिला; विधवा पुनर्विवाहास प्रोत्साहन दिले आणि महिलांना शिक्षण व व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. त्यांनी धार्मिक स्थळे, तीर्थस्थळे आणि मंदिरांचे पुनर्निर्माण करून समाजातील धार्मिक आणि सांस्कृतिक एकात्मता वाढवली.

त्यांचा प्रशासनिक दृष्टिकोन समावेशक, पारदर्शक आणि न्यायाभिमुख होता. शेतकरी, कारागीर, व्यापारी व सामान्य नागरिक यांना सुरक्षितता, न्याय आणि आर्थिक संधी उपलब्ध करून दिल्या. त्यांच्या कार्यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांचा कल्याण व जीवनमान सुधारले व महाराष्ट्र व मध्यप्रदेशातील ग्रामीण समाजाचे जीवन समृद्ध झाले.

अशा प्रकारे, अहिल्याबाईंचा सामाजिक दृष्टिकोन धर्म, न्याय, समानता, महिलासशक्तीकरण आणि लोककल्याण या तत्वांवर आधारित होता, जे आजही समाजसुधारकांसाठी प्रेरणादायी उदाहरण मानले जाते.

संदर्भ :

1. KiHikila. (2025). *Ahilyabai Holkar: The Inspiring Queen and Reformer Who Empowered Society*. Retrieved from <https://kihikila.in/famous-peoples/ahilyabai-holkar-the-inspiring/>

2. Postbox India. (n.d.). *Punyashlok Ahilyabai Holkar – Inspiring Leadership and Reforms in Indian History*. Retrieved from <https://www.postboxindia.com/punyashlok-ahilyabai-holkar-inspiring-leadership-and-reforms-in-indian-history/>
3. Insights on India. (2025). *Ahilyabai Holkar: The Philosopher Queen of Malwa*. Retrieved from <https://www.insightsonindia.com/2025/06/02/lokмата-devi-ahilyabai-holkar/>
4. The Study IAS. (2025). *Ahilyabai Holkar*. Retrieved from <https://www.thestudyias.com/blogs/ahilyabai-holkar/>
5. Online UPSC Institute. (2025). *Legacy of Ahilyabai Holkar: A Trailblazer in Governance*. Retrieved from <https://www.onlineupscinstitute.com/current-affair/legacy-of-ahilyabai-holkar-a-trailblazer-in-governance>
6. Live Hindustan. (2025). *Celebrating 300 Years of Ahilyabai Holkar: A Legacy of Social and Spiritual Contributions*. Retrieved

- from
<https://www.livehindustan.com/uttar-pradesh/hapur/story-celebrating-300-years-of-ahilyabai-holkar-a-legacy-of-social-and-spiritual-contributions-201748711972179.html>
7. Santana Sahitya. (n.d.). अहिल्याबाई होळकर यांची माहिती, कार्य आणि इतिहास. Retrieved from <https://www.santsahitya.in/articles/sant-ahilyabai-holkar/>
8. Times of India News. (2025). *Ahilyabai an exemplar of women empowerment: CM*. Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/city/bhubaneswar/ahilyabai-an-exemplar-of-women-empowerment-cm/articleshow/121541172.cms>
9. Times of India News. (2025). *Cabinet meeting at Rajwada an ode to Ahilya Bai's legacy*. Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/city/indore/cabinet-meeting-at-rajwada-an-ode-to-ahilya-bais-legacy/articleshow/121275956.cms>
10. Times of India News. (2025). *Haryana CM urges citizens to follow Ahilyabai Holkar's legacy*. Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/city/chandigarh/haryana-cm-nayab-singh-saini-urges-citizens-to-follow-ahilyabai-holkars-legacy-to-realise-pm-modis-vision-of-a-developed-india/articleshow/121541365.cm>